

X

Майже чотири місяці минули з часу від'їзду доктора Марка, і ми зажили знов давнім ладом і колишнім тихим, одностайним життям. Від його прийшов за той час лиш один раз лист із Цари, в котрім писав, що хорував трохи, що відпливає незадовго до Іспанії, і що має дуже много заняття. Це заняття, писав, дуже йому пожадане, бо на його налягає від часу до часу якась пригноблююча «туга за домом» і туга за тихими, чистотою і любов'ю озареними вечорами на батьківщині, а праця розвіває сумні, тужливі думки і не допускає його тонути в жалю. Поки що здоровить всіх сердечно і т. д.

Пані Марко стала від його від'їзду дразливішою і попадає часто в якийсь сумний настрій. Каже, що її мучить деякими хвилями передчуття, що не побачить його вже більше. Посвячую бідній нервовій жінці більше часу, ніж коли перед тим, посвячуюся їй цілковито. Читаю їй годинами вголос, товаришу їй майже неустанно. В кухні пересиджую більше, як треба, щоби страва для неї була цілком за її смаком і все так, як вона любить. Через все те остається мені дуже мало часу, а коли найдуться вкінці свободні хвилини, то сама не знаю, до чого братися вперед. Чи читати, чи веселитись, як каже вона іноді, коли догляне яку психічну втому на моїм лиці. Я стараюся, щоб вона не добачувала її ніколи. Вона ж прецінь його мати, а через те для мене так само дорога, як і для його.

Від часу до часу відвідувала нас Оксана і випрошувала мене у пані Марко на «музику». Тоді проживала я свої найсвобідніші хвили — і мої думки летіли невпинно далеко на полудне.

По його від'їзді світ для мене немов опустів. В серці загіздилася глибока, пригнітаюча, немов безконечна туга, котру викорінити старалася я всіма силами. Я не хотіла про його думати, не хотіла, щоби чувства мої зверталися до його, мов той соняшник за сонцем, однак надармо. Перед моєю уявою спинялася трохи не щогодини його істота з тих гарних сонячних днів, в котрих бував для мене «добрим, щирим», бував чимсь більше, як «добрим знайомим». Ставав живо його образ з бистрими, за мною неустанно слідячими очима, прислухаючийся з усміхом моїм оповіданням з рідних сторін...

Я люблю його, бо ж це не могло щось інше бути, що я відчувала для його. Це була, очевидно, любов, але не така, як колись для Орядина, лише якась спокійна, глибока. Його гарний, лагідний характер яснів тепер ще краще переді мною, а його майже хороблива любов до чесноти і чистоти полишила на мене такий вплив, що його не зітре, мабуть, ніщо.

Всі його розмови, погляди, всі засади його щодо життя і моралі розбирала я з тою самою точністю, як і ті колись у Орядина, і я мусила все наново пересвідчуватися, що він чоловік наскрізь інтелігентний і чесний, наскрізь аристократ у чувствах і справдішній чоловіколюбець, що якраз про Орядина не могла я з певністю сказати.

Я купила собі пораяні мені ним різні наукові твори і читала їх, углиблюючись у них цілою істотою. Мені здавалося, що тим станеться мені його істота ще більше зрозумілою. Він любувався в стародавній літературі, і я перечитувала совісно все, що було мені приступним. Бюст Софокла, котрий уставив власноручно в моїй кімнаті, стався для мене чимсь немов святим. Любив з нової гарної(художньої) літератури деяких польських писателів, на котрих я досі не звертала більшої уваги, тому що походили з лона нації, котрої я не любила. Своєю інтелігенцією засоромив мої неприязні, майже односторонні почування, навчив мене цінити та бути і супроти ворогів об'єктивною і справедливою. Через його порозуміла я справдішній аристократизм душі, той аристократизм, про котрого розписувався так загадочно, а зараз так сильно і пориваюче новочасний філософ Ніцше. Навчилася ясного світогляду, котрий показував мені не одну, досі майже зовсім неясну, незамітну для мене річ у новім світлі. Однак попри все те скріпило його

ество також мою сильно пригноблену душу і самосвідомість, потрясло наново моєю гордістю, і за це я найвдячніша йому. Згадка на це посліднє діло пошибає душу мою болем, однак я задоволена.

Довгий, довгий час мучилась і впивалась я різними спогадами про його істоту, а врешті і прийшла до ось якого висновку. Це було глупо, слабосильно плекати ніжні чувства для чоловіка, котрий, як я переконалась, в послідній хвилі відіпхнув мене з гордістю від себе. З якої причини, не можу ясно розібрати, відчуваю лиш, що Орядин мусить бути тою причиною. Впрочім, мене це обиджає. Орядин гідний бути і його товаришем, і він не потребував за те знайомство, об котрім навіть не знаю, що він думає, відпихати мене від себе. Чинив він це — щоправда — хвилями досить загадочнім поведінням, більше з жалем, більше з примусу, неначеб не хотів і тінню стати в чім на заваді або задержатись там, де міг би бути злишнім; однак для мене цього доволі, щоби не накидатися йому і своєю особою. Коли мої знайомства йому немилі, то тим більше немилі і я, що стою сама посеред широкого світу, без становиська, без маєтку, «компаньйонка».

Орядин лютує на мене, завдає мені з якоїсь помсти болю, однак він не відвернувся би від мене в такому випадку. Тому прощай, Марко. Наші натури занадто однакові, щоби могли з'єднатися, занадто одинаково замкнені в собі, щоби могли завсігди порозумітися. Не побачимося, може, і так більше в житті, і я не пригадаюся тобі жодною споминкою, жодним словечком — хіба мріями! Так, мріями, коли б вони мали ту силу датися тобі відчути. А може, відчуєш їх тихими, зористими ночами на морі?..

Я ж займуся наукою і працею, щоб життя моє набрало смислу і принади, а для других хоч перелетної вартості і щоб додержати тобі даного слова, що дістанеш колись у руки мої твори.

З Орядином — чи зірву коли знайомство? О, ні, він остався про те все якоюсь пам'яткою, святістю, якимсь промінням моєї понурої однобарвної минувшини, котрого я не забуду ніколи. Крім того, він син мого споневіряного народу, в котрого будучність я вірю, котрий стане своїми здібностями на чолі того народу і не стопче його довір'я. Він — я це знаю — не дасть мені ніколи причини жалувати моєї широкій прихильності до його колишньої любові, а теперішньої приязні. Коли б мені прийшло боротися задля його палкої непостійної вдачі і далі, то буду боротися. Я люблю боротьбу: вона пригадає мені життя і існування власних сил. Впрочім, чи не приписана вона мені вже долею з дитинства? Чи не говорила і моя дорога бабуня, що я родилася до терпіння?

Орядин назвав мене «царівною».

Гарна, прегарна назва; лиш чи гідна я її, чи була достойна її хоч в одній хвилі свого мізерного життя?

У тамтого я «цвіт лотосу».

Коли нагадую собі це слово, проймає мене якесь щасливе сподівання, прегарне, а разом успокоююче передчуття.

Я усміхаюся сумовитим усміхом. Життя само покаже, що я з того всього...

* * *

(Пізніше).

Недавно відвідала вас Оксана.

Між іншим заохочувала іти з нею на якісь відчити, що мали небавом відбутися. Два відчити були призначені для жінок. В однім мало говориться про далекосяглість рівноуправнення і емансипації жінок, а в другім про національну економію. Перший мав читати якийсь літерат, другий — Орядин.

Я обіцяла піти з нею.

Так провела я чотири інтересні вечори.

Відчит літерата був поступового духу, сильного, прегарного змісту і читаний в одушевляючім

тоні; мав однак за слухачів переважно мужчин. Я нарікала безпошадно на байдужість жінок, а моя товаришка сміялася.

— Що хочете? — успокоювала вона мене іронічно. — Автор розправи вже жонатий; надіймося, що завтрашній відчит буде мати більше слухачок. Оскільки знаю, пан Орядин ще свободний.

І справді! На відчит Орядина прибуло багато молодих пань і дівчат, а де-не-де виднілася і старша жінчина з поважним лицем і строгим поглядом. Він появився аж тоді, коли зала була цілковито заповнена, і був дуже спокійний чи, може, здався спокійним.

Коли почав читати, уступила мені вся кров з лица. Його голос робив фізичне враження на мене, і я силувалася опанувати якесь внутрішнє зворушення, тим більше що воно сердило мене. Свій відчит випередив оправданням, для чого тема його відчиту суха. Однак він не мав на цілі уряджувати забавний вечір, лише мав щирий замір говорити об зовсім поважній справі для своїх слухачок, котрих поважне число йому імпонує. При тім висказав надію, що страховище, яке піднімається завсігди за спиною жіноцтва, себто та «вічна жіночність», стратить з часом свою міць, і жінка перестане бути тим «затертим письмом», яким є тепер і т. д. Опісля читав розправу, елегантно коротку. Говорив про основні поняття національної економії, ціль і значення цієї науки, зійшов на розвій капіталу, а врешті і на розвій нинішнього соціалізму. Тим і закінчив відчит. Він читав добре, і праця його була ядерна(змістовна) і ясна, однак мені здавалося, що писана в надто повздержанім тоні. Коли скінчив читати, а оплески сипалися безконечно, промайнув його погляд перелетно по мені. Він замітив мене з самого початку, бо Оксана постаралася о протекційні крісла.

Коли наші погляди стрінулися, я відчула, як у моїх очах затліло щось, однак я відвернула їх від його. При його поглядах обгортало мене те саме погане чуття, що тоді при сміху на виставі образів. Чому зневажав мене якимись байдужими, перелетними поглядами? Ми ж стояли собі про те все духово близько! Відмовивши йому стати його жінкою, не хотіла я завдавати йому тим болю. Ще менше мала я на цілі корити його як-небудь. Я не могла стати саме тоді його подругою, — він, мабуть, і не відчував, як мене та його погорда чи помста обиджала; бо інакше як могло би щось подібне задовольняти його?.. Я відчувала, що в наших неясних відносинах щось уривається, що я (не як думала ще недавно цілком противно) була готова зірвати з ним знайомство навіки — а як не те, то хоч не подати ніколи перша руки до поєднання!

Коли зійшов по відчиті в залу, щоб прислухатися якомусь викладові, поздоровив мимоходом мене з обиджаючим виглядом на лиці. Я подякувала з уданим, байдужим супокоєм.

Він сів недалеко мене коло якоїсь старшої, дуже елегантно убраної дами з дочкою і завів живу розмову. Раз був і засміявся, і я відчула якусь ненависть до того сміху. Неустанно думала я собі: «Що ж він мене обходить? Марко не такий. Марко зачесний до такого поведення». А зараз по тім інакше думала: «Саме таким подобається він мені, саме тепер!» А опісля знов: «Марко відвернувся від мене...»

Неописана гордість піднімалася в мені, піднімалася і силувалася всі прочі голоси в моїм нутрі заглушити. Здавалося, підтримувала сама-одна силу всієї істоти моєї і не допускала піддаватися ні жалю, ні болю.

.....

Під час повороту заговорила Оксана.

— Відчит пана Орядина заносив надто консерватизмом... Чи ви його не замітили?

— Справді так.

— Чому ж то так? Він має бути дуже талановитий і освічений, а я не можу такі прикмети споїти з поняттями консерватизму. Невже ж він про свою кар'єру тривожиться?

— Такий він не є, Оксано.

— Так? Чи ви того певні?

— Цілком певна.

— А я ні! Я пережила не одно диво.

— Мені здається, що саме задля свого таланту не має причини тривожитися про кар'єру.

— Ет! Ви берете річ з цілком іншого боку. Я так не думала. Він працює в адвоката Міллера, а той, мабуть знаєте, перший адвокат тут і чоловік з великим маєтком і впливом. Орядин — як я чула — один з його наулюбленіших конципієнтів (помічників адвоката) і тішиться у свого принципала, хоч він українець, а той поляк, великим довір'ям. Це все було би гарно, однак Міллер, як всі то аж надто добре знають, консерватист на цілу губу і приневолює своїх молодих помічників вирікатися, або щонайменше мовчати, про свої переконання і протегує (його протекція сильна!) лиш тих, що держаться старого закону у всім. Це у його політика, він хоче дістатися за всяку ціну до ради державної — і йому треба доброї слави, щоби правительство його підпирало. Я не хочу сказати, що пан Орядин належить також до категорії тих, що добрий гріш ставлять вище своїх пересвідчень, — він видається мені заінтелігентним, захарактерним до того, — однак на його відчиті була жінка його принципала з дочкою, і я, знаючи дивацтво старого Міллера, майже переконана, що Орядин писав свій відчит з увагою і на родину свого принципала.

— Я повторюю вам ще раз, Оксано, що він такий не є! — закинула.

— А я кажу вам ще раз, що я пережила не одно диво. Боротьба за існування впливає деморалізуюче. Впрочім, маємо стільки доказів сили впливу обставин і на найздібніших, найзавзятіших мужів, що я вже тепер в ніщо не вірю! Впрочім, скажіть, душенько, чому говорив, зійшовши на розвій соціалізму, майже з іронією? Ні, на мою думку, був цей відчит *alles Lebens und aller Wärme bar!* (Позбавлений всякого життя і всякого тепла!)

— Ну, він, може, й не вірить в те, що читав, т. є. не вірить в соціалізм, або, може, не вірив, що його праця справді зацікавила нагромаджених слухачок. Подеколи — він химерний.

— Ет! Що химерний! Скажіть лучче: нудний. Ах, Наталко, коли б ви знали, як обридли такі люди, котрі в ніщо не вірять, все знають, все за собою мають, котрі в одній хвилі зо всім готові! Вони видаються мені мов та вода, що з самого стояння перемінюється остаточно в багно і тратить свій характер. Такі люди не є найсильніші як індивідуальності, Наталко.

— Перед трьома роками, — обізвалась, — казав мені:

«Мое полудне тепер».

— Що ж він хотів сказати цими загадочними словами? — спитала вона глумливо.

— Це, Оксано, що діпняв всього!

— В ділах? В інтелігенції? В змаганні до висоти?

— Може, і в тім; я не знаю, а може — в чувстві і думці...

— А тепер хоче, як та стояча вода, перемінитися в багно?

— Оксано, не говоріть так про його!

Вона розсміялася і клякнула:

— Ух, яка ж лінь, правдива українська!

— Ви не знаєте, — обізвалась я в його обороні, — який він життям утомлений!

— То нехай умирає! Чи чується гідним знищення?

— Може, він лиш став такий отяжілий, — відповіла я напівіронічно, напівздумливо.

— Ну, ви! У вас є завсігди щось ідеалізуюче на устах, однак я думаю щось інше. Він вступає в той вік, у котрім і ум любить супокій. В тім віку попускається трохи в одушевленні для інтересів загальних, а замість них кладеться більше ваги на інтереси особисті.

— Він не з тих, Оксано!

— Ви чудні, Наталко; впрочім, чи він має щось таке за собою, що було би запорукою і за його характер?

— Він сам є мені запорукою. Горе нашого народу йому не байдуже. То багата натура, котра

вірить в інші вимоги життя, як...

— В ідеальні? — докінчила молода жінка саркастично.

— Ви глумитесь! — відповіла я дразливо (я хотіла, помимо своїх особистих почувань до його, бути в осуді його характеру і здібностей цілком об'єктивною). — Але він чоловік такий, що округ його можуть і душі других кристалізуватися!

Вона звернула свої великі темні очі допитливо на мене.

— Ви говорите цілком так, Наталко, якби ваша душа «кристалізувалася» також округ його...

Прошу вас... чи він ваш «бог»?

Я спаленіла сильно, і мої уста здригнулися гордо.

— Оксано!

Вона подала мені руку.

— Nichts für ungut!(Я не хотіла вас образити!) — сказала, приязно усміхаючись. — Я забула, що вашим «богом» то література!

— Справді так!

— Це мертвий бог! Але прошу вас, коли будете писати вашу повість, то опишіть там мужчин з тими прикметами, які тепер у них перемагають. Це було би дуже цікаво довідатися, як душі деяких других істот, котрі, напр., мріють про «вищого чоловіка», є непорочні, мов голуби, є переповнені «незаспокоюною жадобою за чистотою», одним словом, є ніжні, ідеальні створіння, — отже, в який спосіб душі таких других істот кристалізуються округ мужчин з прикметами, які нині у них перемагають!

Я сміялася:

— Я це напишу. Оксано, напишу.

— Коли не помиляюся, то ви хочете писати з нашої верстви.

— Так.

— Тим ліпше. Тут знаходяться знамениті екземпляри!

— Може.

— Чому «може»? Пригадайте собі з ласки своєї вечірок професорів у панства С. і не забудьте характеристичних прикмет його, як: множество пляшок пива, багато їди, багато сигарового диму, груба ненависть до всього, що «не своє», і політика. Проміж те зігріті сонливі лица жінок і так звана німецька «Gemutlichkeit» («Добродушність»).

Я мовчала.

— Окрім того, не забувайте і своїх тодішніх приватних чувств, про котрі говорили ви мені самі по тім вечірку! А тепер, добраніч вам, Наталко! Завтра відвідаю Madame Stael(Мадам Сталь) (так звала вона деколи паню Марко).

«Чи вона не противорічить собі? — думала я. — Раз каже, що лише той має вартість, що сконсумував(споживав) таку і таку силу книжок, а другий раз у неї лише етичний елемент є такий, що робить з чоловіка «вищого чоловіка». Коли чоловік є лиш «рівний, як лінія», «прямокутний», тоді подобає якраз на сонячний промінь, котрий озолочує все, на що лиш упаде...

Марко її ідеал. Марко безблудний, характерний, всюди й у всім Марко! Ні, це чисте диво, що вона не згадувала мені нині знов про його! Вона завзялася на мене пригадувати мені його раз по раз, а тим часом я тону у всякій праці, щоб про нікого не думати, не піддаватися жодному впливові і бути духом свобідною, мов орел під ясным небом.

Чому сумнівається в щирості Орядина, знаючи його лиш з виду? Я майже погорджую ним, бо зобидив мою гордість, однак вірю про те все в щирість його патріотичних чувств, у його співчуття для людського терпіння, в його пишні здібності, в якусь вроджену інтелігенцію в його і в те, що він вийде на славу своєму народові. Ах, він гордий, і та гордість не допустить його ніколи до якого-небудь упадку. Вона песимістка, нудить світом і мірить все мірилом суб'єктивізму.

Вернувши додому, застала я на своїм столі лист.

Це були освідчення о мою руку і походили від одного вдівця, що бачив мене в житті разів два і не говорив зі мною більше як десять слів. Він був батьком п'ятьох дітей, посідав «дім» і був «царсько-королівським урядником».

Лист дрижав у моїй руці під час читання. Опісля зім'яла я його в пилку(м'яч) і шпурнула далеко від себе, причім лихий усміх заграва на моїх устах.

Ніколи не був би женився вдруге, якби не був побачив мене!

О, яка ж іронія долі!

Якесь чувство ненависті і обриди обгорнуло мене нараз супроти всіх мужчин, і ніколи не відчувала я так виразно, як в цій хвилі, які байдужі мені всі мужчини. Всі! Це слово говорила я собі майже з поспіхом, щоби в те почуття не вмішалось якесь інше поняття. Коли б вони знали, оскільки займається ними жінка, що пізнала раз високі ідеї і полюбила їх, соромились би своєї зарозумілості...

Сівши при столі, я сперла голову в долоні і задумалася.

Якась мізерна порожнеча обняла мене, і я відчула, що моє положення в житті дуже глупе і без смислу. Як же ж відносилися до мене люди — от хоч би і знайомі «моєї» верстви? Інтелігенцією переросла я їх геть-геть далеко, і до них вертати назад духом було мені неможливо; а одним замахом стати їм поруч мене — було їм неможливо. І тому що вони (їх була більшість) не могли стати на моїй ступені, мусила я до них знизатися, іншими словами: мої обставини змушували мене підлягати їм. Далі і я не була «жінка» якого там небудь мужчини і не представляла тому жодної «вартості». А що найважніше — я не мала жодного маєтку.

Скільки спин гнулось би переді мною, коли б я мала маєток!

Гроші мають вартість.

Нехай працюю над собою невтомно до посліднього віддиху, перед тим не зігнеться ніяка спина; впрочім — я й не отвирала б уст на те, щоби переді мною згиналися спина. З якоїсь незлобною гордістю не вчинила б я цього...

Нараз обернулася я поза себе і глянула на зім'яте письмо.

Чи підняти мені його? Може би, показати його Оксані? Придався б добре до розвеселення її, а вона й так каже, що не може сміятися веселим сміхом! Однак де аж я його бачила, цього урядника? Де, де, де? Ага, я знала вже де! Там, на тім вечірку професорів. Я ледве що вважала тоді на його, приглядаючись всьому і силуючись надармо угадати «щастя» тих людей. Чоловіки балакали і пили, доки їх лица не прийняли аж боввануватого вигляду; бавилися двозначними дотепами, зиркаючи на своїх жінок і сусідок. Жінки били їх по плечах, усміхалися на ці дотепи зі зрозумінням і грозили пальцями. Декотрі з них усміхалися насилу і трохи не спали з утоми і нудьги.

А я думала раз по раз: «Це має бути щастя, це має бути щастя! І чого знаходжуся я тут?»

Коли я вертала додому і холодний нічний воздух охолодив моє чоло, то й зникла та олов'яність, що була обгорнула мене в товаристві. А коли ввійшла у свою тиху простору кімнату, а на бюрку привітало мене світло, коло котрого книжки мої немов усміхалися до мене, я відзискала давній настрій. Зітхнувши з цілої груді, дякувала бога, що я не одна з тих «щасливих» і не одна з тих «замужніх», котрі, щоправда, тішилися з цієї причини у своїх знайомих більшим поважанням...

Так, отже, на тім вечірку бачила я цього чоловіка, що подавав мені нагоду сповняти «обов'язки жінки». Мені прийшло на думку, чи не хотіла, може, котра з моїх знайомих вчинити «добре діло» і звести нас до купи. При тій думці покритися моє лице краскою і в нутрі моїм скипіло. Дійсно, ця думка не була без підстави. Мені здавалося, немов я чула виразно слова: «Вона бідна дівчина без матері і батька, без маєтку, буде богу дякувати, що найде підпору, бо який там

кінець у таких гувернанток? А він зробить щастя, коли її дістане. Його діти, занедбані, без догляду, будуть мати розумний провід. Він спокійний, добрий чоловік, а вона — без претензій».

Без претензій!..

Ціла гордість моєї вразливої аристократичної душі скипіла.

На моїх устах грав якусь хвилину глумливий усміх, а опісля глянула я знов на зім'яте письмо; однак підняти його не підняла...

Тієї ночі читала й писала я ген аж поза північ. Від часу до часу виринав у моїй душі образ Марка, пригадувалися його слова, сердечним голосом вимовлені до мене: «Що я люблю, люблю вже навіки!» Однак опираючись сильно найменшим споминам про його, відчувала я в душі лиш те, що мене з його причини боліло; заслонювалася його холодним поведінням з послідніх днів, мов талісманом, супроти його самого, а властиво супроти любові до його. Гордість моя, годована тим, міцніла, змагалася, ляляла чародійну силу в душу. Так, цієї ночі працювала я з таким одушевленням, як вже давно ні, а лягши на спочинок, заснула здоровим сном.

Рано привітало мене золоте проміння сонця, немов бажало настроїти мене на цілий день сонячно. Встаючи живо, повторювала я (немов замість молитви) одно горде речення з твору Ніцше: «Also sprach Zarathustra» («Так говорив Заратустра»), — котре бог знає чому саме в тій хвилі навинулося мені на думку: «Was von Weibsbild ist, was von Knechtsart stammt, und sonderlich der Pöbelmischmasch — das will nur Herr werden alles Menschenschicksals — o Ekel! Diese Herren überwindet mir, ihr, höheren Menschen, die sind des Übermenschen größte Gefahr»... («Те, що походить від жінки або невольної людини, інакше кажучи, юрба — хоче керувати долею людства! О горе! Ви, вищі люди, переможіть мені їх, бо саме вони є найбільшою загрозою для надлюдини...»)